

Данијела Петковић*

ORCID 0000-0003-1866-7148

Институт за књижевност и уметност

Београд

ИЗМЕЊЕНО СТАЊЕ СВЕСТИ ЈУНАКА ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ ЕПСКИХ ПЕСАМА И РУСКИХ БИЉИНА

Апстракт: У раду се, на грађи коју обухватају јужнословенске епске песме и руске биљине, испитују мотиви привременог духовног и менталног одсуства јунака, када се његова свест премешта у област наднаравног. Измењено стање свести постиже се кроз сан/ спавање, пијанство, зачараност и шаманско искуство, при чему се ови различити модуси врло често преплићу. У тим стањима јунак је или пасиван или појачано активан. Пасивност се градацијски манифестује од блаже опчињености, клонућа, преко сна и омамљености пићем, до губитка свести и сећања у стању блиском смрти. Појачана активност се испољава у распону од узбуђења, преко непланиране акције до екстатичке шаманске борбе.

Кључне речи: измењена свест, сан, пијанство, зачараност, шаманизам, иницијација, јунак, јужнословенске епске песме, биљине

Говорећи о почецима фолклористике, Нада Милошевић Ђорђевић указује на важне радове браће Грим којима заснивају теорију о заједничком митолошком пореклу индоевропских усмених бајки (Милошевић-Ђорђевић 1980: 495; Pešić, Milošević-Đorđević 1984: 162). Једна од основних поставки ове теорије покренула је бројна проучавања односа мита, фолклора и

* petkovic.danijela@yahoo.com

књижевности, која трају од XIX века све до данас. У том смислу извесно је и да усмени наративи о јунаковим авантурама у мањој или већој мери прате опште архаичне схеме. У њима је примећен одраз матрица космолошких митова, митова о природном и животном циклусу, о јунаковом трагању или путовању, било да се уочава аналогија између космичког, годишњег и човековог животног циклуса (Елијаде 2003: 202–204), било да се приче о животним етапама сагледавају као демитологизација и позније превођење космичког кода на социјалну сферу (Meletinski 1983: 233, 267; Мелетински 2009: 80), било да се херојски митови сма-трају првобитним и старијим од оних који говоре о природи и стварању света (Frajdemberg 1987: 64–65).

Од побројаних митологема, бајка и епска песма највише апсорбују ону о јунаковој потрази, путовању, познату и као мономит. Кружну структуру мономита Џозеф Кембел сегментује на седамнаест етапа, сврстаних у три главне фазе: одлазак, иницијација и повратак јунака (Kembel 2004: 55–222), наглашавајући огромну разубеђеност разноликих варијација ове схеме у различитим усменим сажецима која настаје као последица избора, наглашавања или редуковања појединих мотива у оквиру поманутог круга (Исто: 218). Модел се додатно усложњава ако се има у виду и феноменологија прелазних стања, коју је уочио Арнолд ван Генеп, јер се онда морају прикључити и етапе прелаза, када појединац на размеђу два стања или два света бива изолован и задржан негде између, у међустању (2005: 214).

Реликти ове архетипске структуре, посебно детаљи везани за прелазне фазе и додир различитих светова, сачувани су у јужнословенским епским песмама и руским биљинама у мотивима привременог духовног и менталног одсуства јунака, манифестованог као измењено стање свести. Оно подразумева привремену пасивност јунака, екстазу и премештање његове свести у домен наднаравног, оностраног. Реализује се као пасивни сан, опијеност или омађијаност, на једној страни, или као превелико узбуђење

и активни транс, на другој, при чему се и на пасивном и на активном полу блиска стања мешају, нијансирају и градијацијски позиционирају на скали од лаког, кратког заноса до дубоког, дужег и блиског смрти.

У јужнословенској епици измењено стање свести најчешће је повезано са спавањем и сневањем. Наглашено је падање у сан, тренутни, нагли улазак, а изузетно фреквентне варијације формуле „леже/оде (име) санак боравити“ експлицитно откривају везу сна и боравка на другој равни, на другом свету.

Веома раширен мотив пророчког сна¹, конципиран по моделу сан – тумачење сна (Геземан 2002: 137–143) или прецизније: 1. сан и приповедање сна; 2. тумачење и коментарисање сна; 3. остварење (Радуловић 2003: 26), део је заплета којим се најављује одсудан догађај и трагичан исход. Овакви снови и тумачења обично су поверени женама (љуба, мајка, сестра) или духовницима (поп, игуман, светитељ, ђаче самоуче), имајући у виду њихову медијаторску позицију и јасан увид у онострано. Међутим, нису тако ретки ни јунаци којима сан најављује будуће невоље, мада не увек и трагичан исход. Овакав сан припада типу симболичког сна (Исто) у ком је варирана формулативна алегоријска слика необичних активности небеских тела – сунца, месеца и звезда, затим природних сила, као што су ветар, муње, облаци, водена стихија и сл., и медијаторских животиња – најчешће су то гавран, ласта, соко и змија (подробније в. у: Радуловић 2003: 30–33). Војвода Момчило, на пример, пре погибије сања маглу (СНП II,

¹ Бранислав Крстић пророчке снове назива „окултним“ и дефинише их као оне у којима се „долази до извесног сазнања необичним путем, тј. ни преко чула ни размишљањем“. Запажа фреквентност овог мотива, који није типичан само за песме старијих времена већ се неуобичајено проширио и на млађе песме и постао готово „манир“ певања (Крстић 1934: 184). „Веровање у сан са поруком, као један од израза ширег веровања у судбину“ (Радуловић 2003: 25) показује изузетну интержанровску покретљивост и дуговечност, о чему сведоче и новији теренски записи прича о сновима (в.: Ђорђевић Белић 2019: 101–110; Джорджевич Белић 2022: 250–268).

25), змију шестокрилу (Б, 97; ПЦХ, 147), три љуте змије (БНТ I, 3), што симболички антиципира несрећу.

Снови са експлицитном поруком су много ређи (Радуловић 2003: 26), али сагласни продору реалија у млађим слојевима певања. На пример, Стратилу хајдуку се толико придрема да на пушци заспи и сања лош сан – потеру из Трнова (БНТ II, 37). Редукција пророчког сна понегде је изведена потпуним укидањем алегоријског сновиђења и свођењем само на помињање чудног сна. Тако Лазар Мутап слуги каже зашто га позива Карађорђе:

„Ево има три бијела дана,
Кад ја легнем, чудан санак усним,
Чини ми се у кавзи ћу бити...“
(СНП IV, 39)

Даље сажимање потпуно искључује сањање, при чему развијени мотив спавања, најчешће немотивисан или оправдан једино умором јунака, ипак није само елемент поступка епске ретардације и не функционише као споредан сегмент прелаза између делова радње. Имплицитно, он чува клицу пророчког лошег сна, јер иза буђења околности увек постају проблематичне или трагичне. Тако хајдуке Рада од Сокола (СНП III, 52) и Јанка од Коњица (СНП III, 53) убије неверни јатак кад код њега потраже зимовник и занове. Харамбаша Надомир спава кад му стиже вест да је на његову чету набасао јунак (непознати брат који га тражи), после чега уследи убиство млађег брата у незнању и самоубиство старијег (СНП II, 8). Привремену пасивност Марка Краљевића, док је у сну, искоришћавају Турци, па убијају његовог брата у крчми (БНТ I, 53), или одводе Секулу (СНП II, 41). Формулативна ситуација која се среће и у јужнословенским епским песмама и у биљинама приказује заспалог јунака ког на његовој територији, најчешће у шатору, изненађују немиле придошлице. Марка позивају цареви поклисари султану на

рапорт (ЕР, 87; СНП Пр, 43; СНП Пр, 46), Иљу Муромеца буди син, намеравајући да га убије (Марков, 4; Ончуков, 1; Ончуков, 6), а Миахила Потика у сну затиче будућа невеста, за коју ће се такође испоставити да је непријатељ богатира (Рыбников II, 166). У свим овим случајевима спавање се показује као слабост јунака, чувара простора и поретка, чији моменат одсуства противник користи да му се приближи и угрози њега или оне које штити. Непажљив јунак је ослабљен, заведен сном, њега је „санак преварио“. Јанко заборавља на упозорење сестрића:

„Кад устанеш, ујко и за санка,
Немој дати умље за безумље...“
(СНП II, 85)

Сан му мења поимање реалности, мути ум, па након буђења грешком убија Секулу (СНП II, 85; СНП II, 86). Сан еквивалентан варци познатији је из најчешћег формулативног коментара лица коме се сан казује – „сан је лажа, а Бог је истина“ – чиме се настоји да се поништи остварење лошег сна или упуту на оптимистичко тумачење, иза чега следи додатно магијско отклањање несреће клетвом упућеном сневачу (Радуловић 2003: 42). Међутим, грдња и проклињање приликом буђења прате заспалог јунака и кад не сања нити саопштава сан, јер спавање није пожељно стање за оног ко треба да је на сталном опрезу. Клетва је често уклопљена у ширу схему формуле зова виле (Геземан 2002: 127–138) или виле гласоноше (Ђорђевић Белић 2016: 94):

Зове вила Голубовић-Вука (...)
„Али спаваш, ал’ те санак вара?
Ако спаваш, не дигнуо главу!
Ал’ не чујеш, али и не ајеш,
Ето Турци на те су три банде...“
(СНП VIII, 25)

Кличе вила прије јарког сунца (...)
Прво зове Лазаревић Луку,
Друго зове Чупића Стојана:
„Жље заспали, српске поглавице!
Жље заспали, зао сан уснили!
Тешко су вас преварили Турци...“
(СНП IV, 34)

Испоставља се да замку непријатеља и јунаков варљиви занос спавањем карактерише непогрешиви синхронизитет. И противник и спавање долазе с друге стране, припадају туђем, оностраном, а њихово садејство неретко је допуњено временским или просторним хтонским елементима.

Поједине маркиране временске тачке функционишу као појачивачи за увођење јунака у сан. Носе ознаку опасног, нечистог јер су својеврсне границе (Толстој, Раденковић 2001: 101), темпоралне разделнице, које сегментирају делове дневног циклуса. Јунаци улазе у стање сна или сањају чудне снове „у по ноћи, кад птице пјевају“ (Марко Краљевић пред мегдан с Арапима у којем бива тешко рањен – ХНП II, 41), пред зору (нпр. Посавчић Стефан пре Косовског боја – СНП IIр, 31), кад сунце изгрева, или око поднева, кад ојача, што је карактеристично нарочито за змајевите, хтонске јунаке јер тада привремено губе снагу. Такав је Милош Војиновић, који сјајну одежду сакрива бугар-кабаницом:

Злу науку Милош научио
Код оваца у Шари планини,
Поспавати свагда око подне...
(СНП II, 29)

И Милош и Нине чобанин² (у сличној варијанти – ХНП I, 70) усред дана падају у толико чврст сан да не примећују да њихов

² О хтонском лику и медијаторској улози чобанина више у: Детелић 1992: 243–247.

коњ „обаљује коње и јунаке“ и пробија се све до главних званица, па чак и до ујака, младожење.

Просторне хтонске тачке на којима јунак застаје и обавезно задрема, након чега следи несрећан низ околности, такође нису бројне, али се изузетно фреквентно јављају и уочљиве су. Једна од њих је, на пример, девојачка одаја – табуисани, опасни женски простор, изоловани златни кавез (Frejzer 2003: 575–585; Детелић 1992: 159–160), где јунак тешко улази, али исто тако тешко и излази јер се успава, одоцни и у зору једва успева да побегне (нпр. Шћепан Јакшић – СНП Пр, 81 и Мићо Анђелић – СНП Шр, 67). Слично, јунака који је уграбио невесту умор стиже у пољу, надомак свог дома. Нагло губи снагу у граничном простору који још увек није његов, заспи у девојачком крилу и ту га обично сустиже потеря (нпр. Вук Брђанин – СНП VII, 21 и Стојан Јанковић – ПЦХ, 169).

Хтонски простор горе, којим господаре виле, а касније и хајдуци, између осталог захтева тишину, те се свако њено нарушавање, на пример певањем, сматра врстом „увредљивог и недопуштеног понашања“ (Детелић 1992: 66). Ипак, певање кроз гору, на које јунак (Марко – СНП Пр, 35; БНТ I, 12; Стојан Поповић – СНП Пр, 93; Милен – БНТ II, 142) подстиче свог сапутника – љубу или побратима, није тек гест провокације чувара горе нити само израз пркоса. Насред шуме јунака стиже дремеж, простор магијски делује, а песма треба да спречи падање у сан на месту где се мора бити опрезан и које је јунак нарушио већ и самим уласком. Понегде ни песма не помаже, а сан је представљен као прејака, готово физичка, персонификована сила с којом се јунак бори – „санак“ је јунака „уфатио“, „обрвао“, „оборио“, „освојио“.

Коначење „под јелом зеленом“ такође иницира лош сан и невоље. Јела је у јужнословенској традицији сеновито, неплодно дрво које носи женску симболику и за које важи забрана седења испод њега, нарочито за мушкарце (Чајкановић 1994в: 106; Толстој, Раденковић 2001: 246). Чим Мијат хајдук седне под

јелу, омамљује га сан, а за њим стижу „свађа и несрећа“ (СНП VII, 44). Магичном ритуалном радњом седења обезбеђује се везивање за простор (Чајкановић 1994б: 114), чему придонио и сан. Тренутно, дејством контактне магије, сном бива савладан и јунак страшног имена:

Звијер сједе под јелу зелену,
Па уз јелу плећа прислонио.
Ту јунаку лоша срећа била,
Никад није тако учинио,
Заспа Звијер уз јелу зелену.
(СНП VI, 53)

У наведеном и другим бројним примерима кобни утицај јеле појачан је још једним елементом хтонског локуса, а то је вода, опасно место прелаза, граница (Детелић 1992: 98). Под јелом зеленом, поред извора, заспаће и чувени Јанковић Стојан (СНП III, 21; ПЦХ, 169), али да би овај „витез“ и „змај каурски“ који дахом узвија гране био ухваћен потребно је било да синхроно делују и просторни и временски хтонски окидачи, и уз њих, и пиће и сан. У Милутиновићевој варијанти чак ни пиће није довољно јако:

...пивом жеђу утулит не може,
До напи се воде несретнице,
Ко ј' гођ пио, злосретан је био,
Пак с' одмаче под јелу зелену,
Под јелу га санак преварио...
(ПЦХ, 169)

Огромна жеђ коју осећају јунаци чим кроче у шуму, због чега долазе у искушење да закољу свог коња и напију се крви, или свесно одлазе на табуисана места, каква су крчма и извор,

иако су упозорени да их ту чека замка, сугерише да су ступили у онострани, доњи свет.³ Вода уз коју се зауставе епски јунаци, названа и „несретница“, „чатрња“⁴, „ладна“ или „студена“, „мрзла вода забитљива“, „студено кладенче омайниче“ обележена је и опасна не само као граница већ и као магијски предмет употребе, па њено конзумирање тренутно уводи јунака у тврд сан. Попут Стојана Јанковића, тако бивају ухваћени и Иво Латовић / Иван од Сења (Б, 109), Момчил (БНТ I, 55) и многи други јунаци.

Тврд сан значи занос и приближавање свету мртвих, а о блиско-сти стања говори и обрнута перспектива, при чему се смрт неретко назива „мртвим сном“. Формулативна поређења „заспа (име) као јагње младо/лудо“, „па заспали као и заклани“ указује на безазленост, неопрезност спавача, а алтернирање варираних сегмената „као јагње“ / „као заклани“ антиципира трагичан след збивања.

Као што се у сан нагло улази, тако се из тог стања нагло и излази:

Скочи Вуче ка да се помами,
Иза сна се Вуче препануо...
(СНП VII, 21)

Скочи Јанко од земље на ноге...
(СНП VII, 49)

Брзо заспа, хитро поскочио,
Е је ружан санак угледао...
(СНП III, 30)

³ Једно од типичних обележја света мртвих јесте неутолјива жеђ (Чајкановић 1994г: 42).

⁴ У речнику Матице српске чатрња се описује као „ископана или озидаана јама за скупљање кишнице, цистерна“ (Стевановић и др. 1976: 847), слична бунару. За воду се везују душе мртвих и душе предака, па отуда потиче забрана конзумирања воде директно са извора или тек захваћене воде, док неко време не одстоји (Чајкановић 1994г: 43).

Хитрост, снажан скок, буквално одвајање тела од тла, носе семантику обредности, којом се пресеца веза са опасним, демонским светом и враћа у људски.

Ефекат сличан сну изазива и јако алкохолно пиће. Јужнословенски епски јунаци и руски богатири стално пију вино, ракију, медовину или пиво, али у стање пијанства доспевају само у одређеним околностима. Први бивају опијени најчешће на туђој територији, када их на превару домами противник и подстакне на пиће, или надметање, да би их лакше савладао, заточио или погубио. На тај начин Турци или Арапин обману и вежу Марка (Миладиновци, 101; БНТ I, 60; БНТ I, 61; БНТ I, 63), а неверни кум, побратим, харамбаша или јатак слично превари хајдука (СНП VII, 39; ПЦХ, 89; ПЦХ 118). У хтонском локусу механе, поистовећене са улазом у доњи свет (Вошков 2012: 118; Детелић, Делић 2014: 255), улогу непријатеља или његовог помоћника преузима крчмарица (нпр. бројне варијанте о опијању и погубљењу Марковог брата – СНП VI, 17; Јастребов: 312–315, итд.). Раширени су и сижеи о неверној сестри Љутице/Бодолић Богдана која пићем омами брата, а њен муж покуша да га убије (ЕР, 129; Б, 105; БНТ I, 72; БНТ I, 73).

Насупрот јужнословенским јунацима, руски богатири се најчешће напију на својој територији, на почасном пиру кнеза Владимира, што је једна од најфреквентнијих и најпокретљивијих формулативних ситуација – у заплету, кулминацији или завршници биљина (Липец 1969: 120). Почасни пир, на коме су сви потпуно пијани („все на пиру да пьяны-веселы“) сачувао је сећање на архаичну гозбу и ритуално напијање госта (Байбурин, Топорков 1990: 153).

Иако јужнословенски јунаци највише пију вино, оно ретко опија јунаке, осим ако није одстојало три („тролетно“, „тройогодско/троегодско“), седам, девет или дванаест година, и осим ако није реч о великим количинама и вишедневном испијању. Непријатељ, по правилу, посеже за јачим средством, пићем

„дремовним“ – „па навали вино и ракију“, тј. криомице помеша вино и ракију (Б, 105; ХНП II, 62; ХНП VIII, 17; БНТ I, 60), вино и медовину (БНТ I, 72), вино, ракију и медовину (СНП VI, 65; СНП VIII, 2), а понекад у пиће додаје токсичне и халуциногене биљке и опијате: отров (Миладиновци, 182; БНТ I, 73; БНТ II, 129), мађилуке (ХНП I, 66), бенђелуке (ЕР, 49; СНП II, 27), чемерику (Миладиновци, 101; БНТ I, 61), афијун (СНП VII, 39; ПЦХ, 89; ПЦХ, 118), татул (БНТ II, 36) (Петковић 2022: 192).

Ни руски богатири не западају у стање пијанства лако. Потребне су велике количине пића, мереног ведрима⁵, на пиру који траје цео дан, неколико дана или читав месец, при чему се пиће ређе меша у један напитака (заслађује се медом), али се пије у два или три наврата, по уобичајеном редоследу – вино, пиво и на крају најчешће медовина (Липец 1969: 217), што такође сведочи о обредности пијења и гозбе (Морозов 2002: 18–31). Мешавина пића и љутог биља или љуте змијске масти постаје смртоносни отров (Кирша Данилов, 29; Ончуков, 5).

Дејство пића на јунаке се у јужнословенским епским песмама градацијски степенује од блаже омамљености и загрејаности, преко тежег пијанства, до потпуне опијености. Ова стања измењене свести нису прецизно именована нити једна од других разлучена, али свако од њих прате формуле које се везују за одређену реакцију јунака. Блажи степен опијености сигнализован је устаљеним склоповима – „кад им вино угријало тјело“, „и од вина ћеиф задобили“, „када су се накитили вина“, „док се добра натрошили вина“, „те им винце уљеде у лице“, „док им вино угријало лице, а ракија поче говорити“, „а ракија јеглен заметнула/отворила“, када пиће „преузима грло“ или „превари“ (Петковић 2022: 194), што се манифестује као егзалтирано стање повећане енергије у виду претеране говорљивости, полемисања или

⁵ Ведро, архаична мера за количину, у средњовековној Русији запремало је од 12 до 14 литара (Похлѣбкин 1995: 86).

предузимања акције. То је карактеристично за бројне песме у којима иза иницијалне формуле следи хвалисање јунака (нпр. варијанте о Марку и Филипу Маџарину – СНП II, 59; СНП Пр, 56; ПЦХ, 91; в.: Самарџија 2014: 79), надметање, опклада (нпр. такмичење у преваљивању великог растојања на коњу – СНП VI, 7; СНП Пр, 76 или надметање у пићу – БНТ I, 67; БНТ I, 68), заветовање (нпр. сењски јунаци тек кад се напију, прихватају опасан задатак спасавања Михаила/Гојка Десанчића из тамнице – Б, 108; СНП Пр, 41; СНП Пр, 43). Вино још јаче активира Марка:

Кад се Марко вина напојио,
У њ ми, побро, улизоше врази,
Па потеже паклену канџију,
Па он бије по механи Турке.
Све истира Турке из механе...
(ХНП II, 31)

Док загрејаност пићем јунаку даје додатну енергију и подстиче га на непланиране акције⁶, дотле реакције опијених јунака иду у супротном смеру, ка пасивизацији. У највећем броју примера опијеност се поистовећује са сном. Као и у случају сна и испијање пића повлачи неповољну паралелну радњу коју предузима непријатељ (Самарџија 2014: 77), акцију насупрот пасивности. Највиши степен опијености, губитак свести, такође је нагли прелаз, и на менталној и на физичкој равни. Јунак пада на сто – „а он леже с главом без узглавја“, „паде (име) главом у трпезу“ (нпр. Иво Сењанин – СНП VI, 65; Витковићи – СНП VI, 80; Видак Јовљевић – СНП VII, 39; Пустахија Лука – ПЦХ, 118; Марко – ХНП II, 31; ХНП II, 62; Радул – БНТ I, 69).

⁶ Попут јунака, ни владари не могу увек да се одупру омаи алкохола. Прекомерно пиће подстиче инцестуозне намере цара Душана, који мимо Божјег закона покушава да се ожени сестром (Сувајџић 2022: 171).

Руски јунаци се на Владимировом пиру, у зависности од фазе и дужине трајања, опијају делимично – „в пол-пьяна“, или потпуно – „до пьяна“ (Петковић 2022: 194), јер је пијанство пожељна манифестација сакралне обредности. Промена свести богатира се готово увек испољава као разметање и хвалисање, што је, као и у јужнословенској епици, почетни импулс заплета и даљих невоља. Опште место је формула у којој певач сажима похвале пијаних јунака и атмосферу на пиру. На пример, у песми о Садку, на једној од бројних гозби новгородских трговаца, сви се нечим размећу:

А ѝ какъ всѣ топерь на пиру напивалиси,
А ѝ какъ всѣ на пиру да наѣдалисе,
А ѝ пофальбами всѣ пофалялисе (...)
А иной фастае какъ несчетной золотой казной,
А иной фастае да добрымъ конѣмъ,
А иной фастае силой удачей молодецкою;
А ѝ какъ умной топерь ужъ какъ фастаетъ
А ѝ старымъ батюшкомъ, старой матушкой,
А ѝ безумной дуракъ ужъ какъ фастаетъ,
А ѝ какъ фастае да какъ своей молодой женой...
(Гильфердинг, 70)

(Ај, како су се сви сада на пиру напили,
Ај, како су се сви на пиру најели,
Ај, похвалама сви похвалили (...)
Неко се хвали небројеним златом,
Ај, неко се хвали добрим коњем,
Ај, неко се хвали силном срећом јуначком,
Ај, како се уман сада хвали,
Ај, старим оцем, старом мајком,
Ај, безумни како се хвали,
Ај, како се хвали, него својом младом женом...)⁷

⁷ Све преводе стихова биљина са руског језика урадила је ауторка текста.

Иако је оваква ситуација на пиру веома честа у уводу биљина, само у појединим сижеима је искоришћен семантички заметак завршнице формуле – „безумље“ припитог јунака јер се похвали женом (нпр. варијанте о љуби Ставра Годиновича, која преобучена у мушко одело спасава мужа и потврђује његову опкладу с кнезом да ће она надмудрити кнеза и све бољаре – Гилџердинг, 7; Рыбников I, 30). У пићу се јунаштом размеће Михаил Скопин, тиме изазива љубомору бољара, па му у вино/медовину сипају отров (Кирша Данилов, 29; Ончуков, 5). Алкохолом помућена свест је узрок страдања и Дунаја Ивановича. Он се на пиру похвали вештином и прецизношћу у стреличарству (у варијанти Киреевский III, стр. 58–69, то учини Настасја, његова жена), а желећи да то и покаже, такмичи се са својом женом, делијом девојком, бољом од њега. Припит, промаши мету и нехотице усмрти љубу, што га нагло отржењава и враћа у стварност, након чега се и сам убија (Кирша Данилов, 11; Гилџердинг, 81; Ончуков, 86).

Изван кнежевског пира богатири ретко доспевају у стање пијанства, али се овај мотив везује за поједине варијанте о боју Добриње и Дунаја (Григорьев III, 310; Ончуков 7). Наишавши у пољу на туђ шатор, испоставиће се Дунајев, и изазван претећом поруком у њему, Добриња Никитич намерно посегне за туђим вином, постепено се опија (прва чаша вина за здравље, друга за весеље, а трећа за безумље – Григорьев III, 310), у јарости, помућеног ума, поломи све посуде, разруши шатор, а потом ту заспи. Затиче га Дунај и пробуди не би ли поделили мегдан и изравнали рачуне.⁸ У другом примеру, дремежно пиће потпуно опија и Михаила Потика. Он запада у тврд сан када га опије његова неверна жена (Гилџердинг, 52; Рыбников II, 166).

⁸ Опште место у биљинама – да јунак никад не убија заспалог противника, како објашњава Татјана Новичкова, нема везе са витешком чашћу. По среди је веровање да је сан стање блиско смрти, у којем душа не обитава у телу. То значи да убиство заспалог никако не може убити и његову душу, што повлачи могућност да се она освети убици (Новичкова 1982: 160).

Осим сна и пића, промена свести може настати и под дејством чаролије. Зачараност подразумева распон од не тако опасне омамљености до тешких стања опчињености, блиских смрти. Ова јака сила с другог света везује се за хтонске спроводнике, а у јужнословенској и руској епској поезији то је готово увек жена. У јужнословенској епици блажа зачараност јунака је веома фреквентан мотив. Јунак бива опчињен девојачком лепотом, а моменат уласка у измењено ментално стање настаје када „сагледа“ лепотицу, њено гр'оце и лице, које сине „кано жарко сунце“. Три српске војводе – Марко, Милош и Реља препадно се, зачуде, застиде и погледају у земљу када се од Росиног стаса, образа и одела затресе чардак и разасја на четири стране.⁹ Није то само стид и дивљење. Наднаравна, неземаљска, онострана лепота и заслепљујући сјај делују магијски, преко очију посматрача, зато се они штите скретањем погледа ка земљи¹⁰.

Волшебно дејство девојачке појаве очитовано је и кроз наглу промену расположења јунака. Ретки су примери губљења воље и снаге. Тако Миљенка од лепоте будимске краљице заболи глава, не може да једе и пије, клоне (ХНП II, 70). У неким варијантама биљине о Добрињи и Маринки, Добриња је након првог сусрета омамљен лепотом девојке (чаробнице), па такође престаје да једе, пије или спава (Кирша Данилов, 9; Киреевский II, стр. 53–60; Рыбников II, 192).

⁹ Силовита, стихијска, сјајна појава одговара типу чудесне луминозне невесте, која удружује светлосне и хтонске одлике (в.: Петковић 2008: 165–167).

¹⁰ Слично поступају сватови у песамама о женидби кад први пут угледају невесту. Формула „сви сватови ником поникоше / и у црну земљу погледаше“ није само сведочанство девојачке лепоте него и ритуални чин. Невеста је осетљива и рањива у временско-просторном међустању између свог и туђег дома, док још није ступила у брак, али је и сама опасна по друге (Шневајс 1927: 22–23; Бандић 1980: 350–351). Поглед функционише као канал између два света (Делић 2012: 224). Неки од начина заштите од урицања очима јесу покривање тела и лица, избегавање погледа, нарочито првог, и преусмеравање пажње опасног посматрача на другу страну (Ђорђевић 1985: 118, 136).

Чешћа реакција јунака је прилив енергије и покретање акције. Она може водити ка трагичном исходу, као на пример у породичним баладама о завади браће и братоубиству, где након сусрета са лепом девојком (вилом) јунаци велику братску љубав тренутно преокрећу у огромну мржњу (ЕР, 132; Б, 43; СНП II, 11). Други тип енергичне акције карактеристичан је за женидбене сижее, где јунак, када угледа девојку, одједном улази у стање екстатичког узбуђења, поскочи, заигра му срце, тело, затрепере токе, челенка, зазвечи оружје (нпр. Вук Јеринић – СНП III, 54; Милић барјактар – СНП III, 78; Мушкет капетан – VII, 18; Мићо Анђелић – СНП IIIр, 67; Ђурђе Смедеревац – ХНП I, 65):

У јунаку срце заиграло,
Те од муке зубом зашкрипао,
На токе му мука одјекнула.
(СНП IIIр, 67)

...коња јаше, коњ му поиграва,
А звекеће сабља о бедрици,
А жуборе пуце на прсима,
На калпаку трепеће му перје...
(СНП III, 78)

Инверзија улога занесеног лепотом и оног ко лепотом опчињава – тј. очараност девојке младићевом лепотом, у епској поезији много је ређа. Јунаци који лепотом заносе девојке имају углавном фантастичну, хтонску природу. Такав је нпр. лепи млади Иво Сењанин, белих руку и лица, враног перчина и црних наусница, јунак неземаљске лепоте, која преко урока том другом свету мора да се врати (СНП III, 77). Када Турци ухвате Момчила, заспалог покрај воде, горостасног јунака, „љућу халу“, белог лица, чија уста подсећају на овцу, а очи на два црна јагњета, стављају му мараму преко лица (слично спровођењу лепе, луминозне невесте) да се не

помаме Туркиње (БНТ I, 55).¹¹ Будимке девојке, опчињене младим краљевићем Ивом, који је тек скинуо змајску кожу и ослободио се виле, мађијају ките цвећа и гађају лепог јунака, а Марко га, знајући за опасност, штити од контакта с ритуалним предметом (ХНП I, 55).

Као и при уласку у сан, и љубавна омамљеност се појачава на типичном граничном локусу какав је вода. Девојка на води чатрњи или на бунару учиниће да се Марку заврти у глави и окрене трава, те умало пада с коња (СНП II, 56; ПЦХ, 119). Дотле неодлучан и незадовољан јер нигде није могао да нађе добру прилику, истог тренутка, у заносу, одлучује се за женидбу. Још је драстичнија изненадна опчињеност Секуле Детенцета Алтан Звездом, девојком коју је случајно угледао док је захватала воду златном маштрафом – „тог’ с’ излуди Секула Детенце“, па је уграби иако је обећао ујаку Јанку да га неће осрамотити на његовом поседу и дао тешку присегу да ће се пробости копљем ако то прекрши. На повратку, након што лудило и први занос прођу, испуњава заклетву и пресуђује сам себи (Миладиновици, 60). Зла коб је последица сусрета на води са женским демонским чуваром граничног простора (Делић 2012: 212). Девојке на води, негде бељарице, прикривене су чаробнице. Покушавају да зауставе јунака или да га бар натерају да се осврне да би му сагледале очи, проклињу га ако не успеју у свом науму, а заправо све ове магијске радње воде јунака у трајно стање зачараности, то јест у смрт¹² (нпр. песме о погибији Секуле – Е, 157; СНП II, 85; в.: Делић 2012: 212–213).

¹¹ Занимљиво је уочити идеал мушке лепоте, који је у портретима Иве Сењанина и Момчила истакнут контрастним колоритом тена и косе, обрва и бркова.

¹² Везу зачараности и смрти откривају препознатљиве бугарштитке метафоре смрти, представљене као женидба у туђој земљи гиздавом девојком која је јунака омађијала и напојила „винцем од забитја“ или „мрзлом водом забитљивом“ (в.: Сувајџић 2005: 151–167). Занимљива је модификација ове формуле у једној бугарској песми о смрти Стојана хајдука (БНТ II, 209). Када га поведу на вешала поред пута, он замоли да његовој мајци поруче да се оженио једренским друмом.

Слично, Хрељу Бошњанина на води устрели Костурка девојка, „од милости“, „стр’јелом мађијаном“ када се он превари и осврне (ХНП II, 46). Хреља је потом неко време провео у гробу под јелом, а девојка му је сваку ноћ долазила све док јој Марко, његов побратим, није запретио, па је биљем скинула мађије и повратила Хрељу у живот. Костурка девојка, чаробница која је затравила јунака, али је и сама очарана његовом лепотом, приказана је као вила, иако није директно тако именована. Једна од типичних особина вила, коју деле с античким нереидама – љубав с лепим младићима (Ђорђевић 1953: 72–73), у епици је уобличена кроз мотив привременог зачаравања јунака, који изолован, скривен и заточен, невољно постаје вилин љубавник. Осим Хреље, и Секула је њена мета – вила га претвори у змаја и одведе у гору (ХНП I, 55; ХНП I, 74). Од брака с „виловном дјевојком“ бежи и Ђуро Смедеровац (ХНП I, 65). Она га из освете устрели, али је Марко Краљевић натера да га поврати у живот. Исти је епилог и песама о борби Марка и виле која му устрели побратима зато што је прекршио табу ћутања и певао у гори (СНП II, 38; СНП Пр, 35; СНП Пр, 36). Такође, вила усмрти па оживи Вука Огњанина, Марковог сестрића (СНП VI, 19). Све ове јунаке из привремене смрти и тешке затрављености виле у живот враћају „травом од мађије“, „травом од увида“, „видовитом травом“, а негде и живом водом или својим дахом. Као и буђење, повратак из привремене смрти у реалност је нагао, што се на физичкој равни манифестује кроз скок, а јунак се углавном не сећа света у ком је боравио.¹³

Скочи Јуре на ноге лагане,
Поскочио и проговорио:
„Хвала Богу, хвала великому!
А гдје сам се вином изопио,

¹³ Уп. и помињану печорску биљину о Михаилу Скопину, који отрован, па оживљен живом водом, скочи мислећи да је само спавао (Ончуков, 5).

Па је мене коњиц избачио,
А ја тврда санка приватио?“
(ХНП I, 65)

Кад се Милош јунак разабрао,
Он се кршан стреса и растреса,
Растреса се ка' од тролетнице.
Па беседи Краљевићу Марку:
„Ала ме је санак обрвао!“
(СНП Пр, 36)

Кад је реч о измени јунакове свести под утицајем чаролија у руској епици, најпознатија су два типа сижеа, у којима под дејство чини пада Добриња Никитич, а други пут Михаил Потик. Добриња случајно убије Маринкиног љубавника змаја, затим га ова чаробница намами враџбинама (измери његове стопе и меру баци у ватру – Гилџфердинг, 227), а потом га претвара у тура, из освете или зато што неће да је узме за жену. После извесног времена проведеног у животињском обличју, Маринка/Марина/Маришка му, под притиском његове сестре, тетке или куме (жена које такође имају волшебне способности), враћа људски лик (уп. варијанте: Кирша Данилов, 9; Киреевский II, стр. 53–60; Рыбников II, 143; Рыбников II, 192; Гилџфердинг, 17; Гилџфердинг, 227; Гилџфердинг, 316; Ончуков, 21).¹⁴

Слично вилама и Маринки, и чаробница Марија Подолка / Авдотја Лихадјовна сама се намеће јунаку Михаилу Потику за жену. Због дате заклетве љуби, Потик извесно време проводи у гробу, затим га чаробница три пута омађија пићем, од чега пада

¹⁴ Виктор Г. Смолицки сматра биљину о Добрињи и Маринки пародијом сижеа о Добрињиној борби против Змаја Тугарина и наводи низ симетричних, огледалских ситуација и паралелизме у композицији и радњи – на пример, чувени Владимиров јунак овде је слуга кнезу; уместо да јунак задобија невесту, девојка осваја женика; јунак је претворен у бика и плаче; уместо да он буде у улози спасиоца породице, њега спасава члан породице, и то жена, итд. (Смолицкий 1971: 60–63).

у сан заборава, и на крају га чак прикива за стену или претвара у камен (уп. варијанте: Кирша Данилов, 23; Рыбников I, 12; Рыбников II, 166; Гильфердинг, 52; Марков, 8 итд.). Различити модуси истих анимистичких представа о покретљивости и измештању душе током привремене смрти, схваћене као сан или као окамењивање (Радуловић 2009: 193), у овој биљини су директно наслоњени једни на друге. Везивање душе за камен начин је њеног задржавања у свету мртвих (Чајкановић 1994г: 89–92, 180). Јунака који је у стању између живота и смрти могу да спасу само имуни на демонске силе (Ајдачић, web), а то су у овим примерима богатири или светитељ Никола Можажски, чест помоћник јунацима биљина, руски домаћи светитељ и национални заштитник, близак Архангелу Михаилу, јер као и он преводи душе у свет мртвих (Успенский 1978: 94–96).

Попут Михаила Потика, и други руски богатири проводе неко време у доњем свету. Нпр. Садко, новгородски богатир, спасава се из подводног царства избегавањем наметнуте женидбе морском принцем (Гильфердинг, 70), не остаје трајно у туђем свету и враћа се кући. Док је за митског јунака венчање са врховном богињом света циљ иницијације (Kembel 2004: 110), а еквивалентно томе, циљ путовања јунака појединих бајки представља женидба принцем далеке земље иостанак на трону тог новог царства (Радуловић 2009: 52–53), дотле је авантура епског јунака реверзибилна (Лотман 2002: 141), тј. његов циљ је увек повратак у свој простор и превођење туђе, хтонске невесте у људски свет.

Има доста мотивских паралела боравка у подземном свету и у јужнословенској епици. Из дубоке воде мисирски трговци извлаче ослепљеног Јована (ХНП I, 45), у другој варијанти ћириција Раде га избавља из јаме (СНП II, 8), а заробљеног Хрељу Бошњанина из гроба спасава побратим Марко Краљевић (ХНП II, 46). Привремени боравак јунака у подземљу, пећини, јами, гробу, земљи, тамници јасан је рецидив иницијастичке катабазе, тј. изоловања, искушавања неофита боравком у хтонском свету,

при чему је услов хероизације и преласка у нов статус – смрт у претходном (Елијаде 2003: 198; Meletinski 1983: 230; Мелетински 2009: 36–37; Проп 2013: 331).

Иницијастичка искушења у доњем свету подразумевају и шаманска искуства (Мелетински 2009: 36). Тако Касјан Михајлович проводи пола године у земљи, закопан до главе или плећа (Кирша Данилов, 24; Киреевский III, стр. 84–99), након чега искочи из земље једнако млад и свеж:

...выскакивалъ изъ сырой земли /
Какъ ясенъ соколъ изъ тепла гнѣзда...
(Киреевский III, стр. 84–99)

(...искочи из мајке земље /
Као светли соко из топлот гнезда...) ¹⁵

Петра Бановића Турци укопају до колена у земљу и предају саблама целата, али он остаје чудесно жив и неповређен (БНТ I, 67; БНТ I, 68):

...Послушаа триесе джелате,
Закараа Бановике Петър,
Закопаа в земи до колена,
Секоа го триесе джелате,
Секоа го до триесе сатъре,
Потрошиа триесе сатъре,
Али Петър още крѣв не пуца.
(БНТ I, 67)

¹⁵ Дословни превод израза *сыра земля* јесте 'влажна земља' и у том смислу потпуно се уклапа у наведене стихове ако се има у виду контекст и акценат на контрасту „влажна земља“ – „топло гнездо“. Међутим, атрибут *сыра* испред именице *земля* у биљинама функционише као стални епитет и део ширег фразеологизма „Мать – сыра земля“, који означава богињу, „Мајку земљу“, али и „гроб“ (Пименова, Мошина 2021: 147–148).

Сличну физичку издржљивост и шаманску неосетљивост на бол показује и Мали Радојица (Клеут 2005: 11–16), телом непомичан док подноси клинцe под ноктима, ударце камџијом, змију на грудима, ватру и ужарено гвожђе на прсима (СНП III, 51; СНП VI, 78; СНП IIIр, 8; ПЦХ, 56).

У неким песмама се шамански транс приказује као изненадни сан. Војвода Момчило пада у сан седећи уз трпезу, при чему испушта чашу (ПЦХ, 147). У истој ситуацији нашао се и Марко Краљевић пред сукоб с Мином од Костура:

Чашу узе, у сан се занесе,
И испусти чашу на трпезу,
Чаша паде, вино се не просу.
(СНП II, 62)

Марко се за тренутак „занео“, а испуштена чаша која се није просула потврда је чудесности збивања. Директна паралела са Св. Николом, који задрема за столом док слави славу јер је у сну отишао да помогне калуђерима у морској олуји (СНП II, 22), посредно сведочи о посебном положају и Момчила и Марка, екстатичких сневача.

Шаманско измештање душе се осим кроз телесну умртвљеност очитује и у другачијем виду – као улазак душе у тело животиње заштитника. У јужнословенској епици по способности метаморфозе најпознатији је Секула. Он узима обличје змије и води битку против турског цара/везира, претвореног у сокола (СНП II, 85; СНП II, 86; ХНП I, 78).¹⁶ Могућност преображавања у змију, која семантички кореспондира са змајем, Секулином лику придаје истовремено карактеристике здухаћа, змаја, змајевитог јунака (Чајкановић 1994а: 401–403) и особине

¹⁶ О Секулиној метаморфози и шаманској борби више у: Чајкановић 1994а: 393–404; Радуловић 2005: 40–42; Перић 2007: 47–55; Делић 2010: 317–322; Сувајџић 2012: 95–109.

шамана. Јунак у телу змије протагониста је бајковитих песама о змији младожењи (СНП II, 12; ХНП I, 33; ХНП I, 34). Његов преображај везан је за смену дана и ноћи и невестину ложницу, а њему близак је и јунак соко, супституција змаја љубавника, који посећује девојку у кавезу и ноћу скида соколска крила (СНП VI, 4).

У руским биљинама метаморфоза је обележје Вољге/Волха¹⁷ Всеславјевича, јунака старије генерације, који идеалном типу првобитног друштва – споју ловца и чаробњака, додаје и особине каснијих типова – ратника (Пропп 1999: 72). Може да се преобрати у птицу, рибу, звер (Гильфердинг, 15), а такође користи способност претварања у вука, сокола, тура, хермелина и мрава¹⁸ да продре до одаја индијског цара, савлада га и спасе Русију (Кирша Данилов, 6). Попут Волха, и кнез Роман Митрјевич / Никита Романович има способност да узме обличје вука, хермелина и гаврана, па тако неопажено доспе до отмичара сестре и нећака (Гильфердинг, 61; Гильфердинг, 71; Рыбников II, 114). Вањка, Удовкин син, познат је у ограниченом броју варијанта биљине бајке о женидби ћерком цара Волшана Волшановича (Рыбников II, 126). Вањка се с царем, иначе чаробњаком, опклади у руку његове кћери да цар неће моћи да га пронађе и ухвати. Више пута се премеће у хермелина, успешно измиче и добија опкладу.

Као што су показали бројни примери, постоји вишеструка усаглашеност руских и јужнословенских епских манифестација мотива измењеног стања свести јунака, на различитим равнима, какве су: тип измењеног стања, узрок и начин измене, реакције

¹⁷ Рус. *волхв* – 'чаробњак, маг'.

¹⁸ Животиње у које се Волх премеће откривају да он може да се креће ваздухом, шумом и воденим дубинама (Халанский 1892: 137), односно небом, земљом, и подземним или подводним светом, тј. по митској оси света (Перић 2008: 61), а то је једна од типичних карактеристика шамана (Elijađe 1985: 203).

јунака, фазе, нивои, ефекти и последице тог стања. Измењено стање свести и у једној и у другој епској традицији приказано је као привремени духовни и ментални излет у онострано у облику сна, пијанства, зачараности и шаманског искуства, при чему се ови различити модуси врло често преплићу. У јужнословенској епици највећу фреквентност, покретљивост и компатибилност с другим облицима има сан/спавање. Промена стања свести у оба смера (као измештање из реалности и враћање у стварност) најчешће наступа нагло. Узрока не мора бити или је окидач пиће, опијат/отров, мађија/чаролија и намера јунака. Иницијатор је непријатељ, жена/вила/чаробница или сам јунак. Хтонски локуси, временске граничне тачке и магијски реквизити функционишу као појачивачи ефекта и средства за поспешивање измене свести. Реакције јунака крећу се у два смера – ка пасивизацији или већој активности, при чему су њихове реализације градацијски нијансиране. Пасивност се конкретизује од блаже опчињености, клонућа, преко сна и омамљености пићем, до губитка свести и сећања у стању блиском смрти. Појачана активност се испољава у распону од узбуђења, преко непланиране акције, до екстатичке шаманске борбе. Последице промене свести у пасивним стањима увек су негативне, док иза стања појачане активности следе и повољна и неповољна збивања. У складу с тим и руски и јужнословенски епски јунак се доживљава као посебан, наднараван, или супротно, као људски рањив, али су управо кроз краткотрајност, привременост стања слабости и кроз јунакову способност да тренутни пад превазиђе, наглашени његов тријумфални повратак и уздизање на херојској лествици.

Измењено стање свести

- сан
- пијанство
- зачараност
- шаманско искуство

Узрок

- без узрока / умор
- пиће
- опијат/отров
- мађија/чаролџија
- намера јунака

Иницијатор

- непријатељ
- жена/вила/чаробница
- јунак

Појачивачи

- хтонски локуси
- временске граничне тачке
- магијски реквизити

Реакција јунака

Пасивизација ↘

- блажа опчињеност / клонуће
- сан / омамљеност пићем
- губитак свести и сећања у стању блиском смрти

Повећана активност ↗

- узбуђење / говорљивост
- непланирана акција
- екстатичка шаманска борба

Извори

- Б – Богишић, Валтазар. *Народне њјесме из сѣтаријих највише ѣриморских зайиса*. Београд: Гласник Српског ученог друштва, 1878.
- БНТ I – *Бѣлјарско народно ѣворчестѣво в дванадесетѣ ѣома. Т. I. Юнашки ѣесни*. Съст. Иван Бурин. Ред. Т. Моллов. Варна: LiterNet, 2005.
- БНТ II – *Бѣлјарско народно ѣворчестѣво в дванадесетѣ ѣома. Т. II. Хайдушки ѣесни*. Съст. Димитѣр Осинин. Ред. Т. Моллов. Варна: LiterNet, 2006.
- Гильфердинг – *Онежские былины, зайисанные А. Ф. Гильфердинѣом пѣом 1871 ѣода. Т. I – III*. Ред. А. М. Астахова. Москва, Ленинград: АН СССР, 1949–1951.

- Григорьев III – *Архангельские былины и исторические песни, собранные А. Д. Григорьевым в 1899–1901 г. с напевами, записанными посредством фонографа III*. Ред. А. А. Горелов. Санкт Петербург: Тропа Троянова, 2003.
- Јастребов – Иван Степанович Јастребов. *Обичаји и песме Срба у Турској: у Призрену, Пећи, Морави и Дебру*. Прир. В. Питулић и Б. Сувајџић. Београд: Службени гласник: Удружење фолклориста Србије; Нови Сад: Матица српска, 2020.
- Киреевский II – *Песни собранные П. В. Киреевским*. Выпуск 2. Ред. П. А. Безсонов. Москва: Общество любителей российской словесности, 1861.
- Киреевский III – *Песни собранные П. В. Киреевским*. Выпуск 3. – 2. изд. Ред. П. А. Безсонов. Москва: Общество любителей российской словесности, 1878.
- Кириша Данилов – *Древние Российские стихотворения, собранные Киришей Даниловым*. Ред. А. П. Евгеньева и Б. Н. Путилов. Москва: Наука, 1977.
- Марков – *Беломорские былины записанные А. Марковым*. Москва: А. А. Левенсон, 1901.
- Миладиновци – *Български народни песни*. Собрани от Братя Миладиновци Димитрия и Константина и издани от Константина. Загребъ: книгопечатница-та на А. Якича, 1861.
- Ончуков – Ончуков, Николай Евгеньевич. *Печорские былины*. Санкт Петербург: Императорское русское географическое общество, 1904.
- ПЦХ – Милутиновић, Сима Сарајлија. *Преванија црногорска и херцеговачка*. Прир. Д. Аранитовић. Никшић: НИП „Универзитетска рибјеч“, 1990.
- Рыбников I – *Песни собранные П. Н. Рыбниковым. Т. 1. Былины*. Ред. Б. Н. Путилов. Петрозаводск: Карелия, 1989.
- Рыбников II – *Песни собранные П. Н. Рыбниковым. Т. 2.* – 2. изд. Ред. А. Е. Грузинский. Москва: Сотрудник школ, 1910.
- СНП II – Караџић, Вук Стефановић. *Српске народне pjesме. Књ. II. Сабрана дела. Књ. 5*. Прир. Р. Пешић. Београд: Просвета, 1988.
- СНП III – Караџић, Вук Стефановић. *Српске народне pjesме. Књ. III. Сабрана дела. Књ. 6*. Прир. Р. Самарџић. Београд: Просвета, 1988.
- СНП IV – Караџић, Вук Стефановић. *Српске народне pjesме. Књ. IV. Сабрана дела. Књ. 7*. Прир. Љ. Зуковић. Београд: Просвета, 1986.
- СНП VI – Караџић, Вук Стефановић. *Српске народне pjesме. Књ. VI.* – 2. државно изд. Прир. Љ. Стојановић. Београд: Државна штампарија, 1935.

- Делић, Лидија. „Чарне очи да би не гледале: о једном епском плеоназму“. У: Љ. Раденковић (ур.). *Заједничко у словенском фолклору*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2012. 207–226.
- Детелић, Мирјана. *Миџски њросџор и еџика*. Београд: САНУ, 1992.
- Детелић, Мирјана, Лидија Делић. „Крчма у планини. Крчма/механа као део епског простора“. *Филолошке студије*, 12/2 (2014): 250–266.
- Джорджевич Белич, Смиљана. „Разказите за пророчески сњища: кџм изследването на фолклорната култура на сњнуване“. *Бџларски фолкор*, 48/2 (2022): 250–268.
- Ђорђевић Белић, Смиљана. *Посџфолклорна еџска хроника. Жанр на ѣраници и ѣранице жанра*. Београд: Чигоја штампа, 2016.
- Ђорђевић Белић, Смиљана. „Приче о сновима: проблеми, могућности и перспективе проучавања“. *Научни сасџанак слависџа у Вукове дане*, 48/2 (2019): 101–110.
- Ђорђевић, Тихомир. *Вешџица и вила у нашем народном веровању и ѣредању*. Српски етнографски зборник. Књ. LXVI. Београд: САНУ, 1953.
- Ђорђевић, Тихомир. *Зле очи у веровању Јужних Словена*. Београд: Просвета, 1985.
- Елијаде, Мирча. *Свеџо и ѣрофано*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2003.
- Клеут, Марија. „Мали Радојица у кругу варијаната и тема о шаману“. У: З. Карановић, С. Радуловић (ур.). *Жанрови срџске књижевносџи – ѣорекло и ѣоеџика облика 2*. Нови Сад: Филозофски факултет, Орфеус, 2005, 11–16.
- Крстић, Бранислав. „Истовремени снови у нашим народним песмама“. *Прилози ѣроучавању народне ѣоезије*, 1/2 (1934): 184–187.
- Липец, Рахиль Соломоновна. *Эџос и древняя Русь*. Москва: Издательство „Наука“, 1969.
- Лотман, Юрий Михайлович. *Стџаџџџи ѣо семиџџџике кулџџуры и искуссџа*. Санкт Петербург: Гиманитарное агентство „Академический проект“, 2002.
- Мелетински, Јелеазар М. *Увод у исџџоријску ѣоеџџику еџа и романа*. Београд: Српска књижевна задруга, 2009.
- Милошевић-Ђорђевић, Нада. „Теорије о настанку народних приповедака у нашој науци деветнаестог века“. *Научни сасџанак слависџа у Вукове дане*, 9 (1980): 495–500.

- Морозов, Игорь Алексеевич. „Структура и семантика традиционного застолья: обычаи, верования, магия, связанные с его началом и завершением“. *Традиционная культура*, 2 (2002): 18–31.
- Новичкова, Татьяна Александровна. „К истолкованию былины о Пытыке“. *Русская литература*, 4 (1982): 152–163.
- Перић, Драгољуб. „Песма *Секула се у змију йрејворио* као епски сјже о шаманској борби чаробњака (реторика жанра)“. У: З. Карановић, И. Живанчевић-Секеруш (ур.). *Синхрониско и дијакрониско изучавање врста у српској књижевности*. Књ. 2. Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, 2007, 47–55.
- Перић, Драгољуб. *Териоморфни јунаци словенске епике: Волх Всеславјевич и Змај Огњени Вук (компаративно-типолошка анализа)*. Београд: Београдска књига, 2008.
- Петковић, Данијела. *Типологија епских йесама о женидби јунака*. Београд: Чигоја штампа, 2008.
- Петковић, Данијела. „Пиће јужнословенских епских јунака и руских богатира“. У: Ј. Јовановић, Б. Златковић (ур.). *Савремена српска фолклористика Х*. Београд: Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Топола: Културни центар Топола, 2022, 189–198.
- Пименова, Марина Владимировна, Елена Анатольевна Мошина. „Мифологема Мать-сыра-земля в русской языковой картине мира“. *Сибирский филологический журнал*, 3 (2021): 138–151.
- Похлёбкин, Вильям Васильевич. *Чай и водка в истории России*. Красноярск: Красноярское книжное издательство; Новосибирск: Новосибирское книжное издательство, 1995, <https://www.litmir.me/br/?b=223058>, приступљено 12. 2. 2024.
- Пропп, Владимир Яковлевич. *Русский йероический ййос*. Москва: Лабиринт, 1999.
- Радуловић, Немања. „Симболични снови у усменој епизи“. *Књижевна историја*, 35/119 (2003): 25–46.
- Радуловић, Немања. „Две метаморфозе у нашој епизи“. *Свеј речи*, 9/19–20 (2005): 40–42.
- Радуловић, Немања. *Слика свеја у српским народним бајкама*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2009.

- Самарџија Снежана. „Вино пију три добра јунака (Сижејни потенцијал формуле у усменој поезији)“. У: Б. Суваџић, Б. Златковић. *Промислињања традиције. Фолклорна и литерарна истраживања*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2014, 63–96.
- Смолицкий, Виктор Григорьевич. „Былина о Добрыне и Маринке“. У: В. В. Гура (ред.). *Современные проблемы фольклора*. Вологда: Вологодский государственный педагогический университет, 1971, 48–68.
- Стевановић, Михаило и др. (ур.). *Речник српкохрватскога књижевног језика*. Књ. 6. Нови Сад: Матица српска, 1976.
- Суваџић, Бошко. *Јунаци и маске. Тумачења српске усмене епике*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2005.
- Суваџић, Бошко. „Змија у бугарштицма“. *Гује и јакреји: књижевност, култура*. У: М. Детелић, Л. Делић (ур.). Београд: Балканолошки институт САНУ, 2012, 95–109.
- Суваџић, Бошко. „Ко, како и зашто пије вино у народној поезији?“. У: Ј. Јовановић, Б. Златковић (ур.). *Савремена српска фолклористика* Х. Београд: Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“; Топола: Културни центар Топола, 2022, 167–187.
- Толстој, Светлана Михајловна, Љубинко Раденковић (прир.). *Словенска митологија: енциклопедијски речник*. Београд: ZEPTEK BOOK WORLD, 2001.
- Успенский, Борис Андреевич. „Култ Николы на Руси в историко-культурном освещении (специфика восприятия и трансформации исходного образа)“. *Труды по знаковым системам*, 10 (1978): 87–140.
- Халанский, Михаил Георгиевич. „Южно-славянские сказания о Кралевице Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса. Сравнительные наблюдения в области героического эпоса южных славян и русского народа“. Гл. I, 3. *Русский филологический вестник*, 27/14/1 (1892): 82–143.
- Чајкановић, Веселин. *Сјудије из српске религије и фолклора 1910–1924. Сабрана дела из српске религије и митологије*. Књ. II. Прир. В. Ђурић. Београд: СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партенон М. А. М., 1994а.
- Чајкановић, Веселин. *Сјудије из српске религије и фолклора 1925–1942. Сабрана дела из српске религије и митологије*. Књ. II. Прир. В. Ђурић. Београд, СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партенон М. А. М., 1994б.

- Чажановић, Веселин. *Речник српских народних веровања о биљкама. Сабрана дела из српске религије и митологије*. Књ. IV. Прир. В. Ђурић. Београд, СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партедон М. А. М., 1994в.
- Чажановић, Веселин. *Сѣара српска религија и митологија. Сабрана дела из српске религије и митологије*. Књ. V. Прир. В. Ђурић. Београд: СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партедон М. А. М., 1994г.
- Шневајс, Едмунд. „Апотропејски елементи у свадбеним обичајима код Срба и Хрвата“. *Гласник Ејнографској музеја*, 2 (1927): 21–27.
- Ajdačić, Dejan. „O motivu okamenjivanja u bajkama balkanskih Slovena“, <https://www.rastko.rs/rastko/delo/10027>, приступљено 1. 4. 2024.
- Elijade, Mirča. *Šamanizam i arhajske tehnike ekstaze*. Novi Sad: Matica srpska, 1985.
- Frajdemberg, Olga Mihajlovna. *Mit i antička književnost*. Beograd: Prosveta, 1987.
- Bočkov, Plamen. „Mehana u epici – muško i žensko prisustvo“. *Sociološka luča*, 6/2 (2012): 113–119.
- Frejzer, Džeјms Džordž. *Zlatna grana*. Beograd: Ivanišević, 2003.
- Kembel, Džozef. *Heroј sa hiljadu lica*. Novi Sad: Stylos, 2004.
- Meletinski, Eleazar Moјseјevič. *Poetika mita*. Beograd: Nolit, 1983.
- Pešić, Radmila, Nada Milošević-Đorđević. *Narodna književnost*. Beograd: IRO „Vuk Karadžić“, 1984.

Danijela Petković

THE ALTERED STATE OF HEROES' CONSCIOUSNESS IN SOUTH SLAVIC EPIC SONGS AND RUSSIAN BYLINAS

Summary

The relicts of the monomyth archetypal structure, in particular the details related to initiation and the connection with the otherworldly, have been preserved in South Slavic epic songs and Russian bylinas in the motifs of temporary spiritual and mental absence of the hero, when his consciousness is dislocated into the sphere of the supernatural. The altered state of consciousness takes the form of dream/sleeping, drunkenness, state of being

enchanted, and shamanic experience, and these modes often overlap. In South Slavic epic poetry, dream/sleeping exhibits the greatest level of frequency, mobility, and compatibility with other forms. The alteration of consciousness state in either direction (as dislocating from reality and returning to it) more often than not happens abruptly. The cause may be missing, or it may be that drinking triggers this change, as well as opiate/poison, magic/enchantment, and hero's intention. The initiator is an enemy, a woman/fairy/sorceress or the hero himself. Chthonic loci (water, fir tree, mountain), temporal borderline points (dawn, midday, midnight) and magic props function as the effect intensifiers and means of facilitating consciousness alterations. The reactions of the hero materialize in two different forms—either as passivation or greater activity, and their realizations are nuanced gradationally. Passivity manifests in a number of ways—from a mild state of bewitchment, languidness, to dream and drunken stupor, to losing consciousness and memory in a state similar to death. The increased level of activity manifestations range from excitedness, to unplanned action, to ecstatic shamanic combat. The consequences of consciousness alterations are invariably negative in passive states, whereas the increased level of activity may bring about both agreeable and disagreeable events.

Keywords: altered consciousness, dream, drunkenness, state of being enchanted, shamanism, initiation, hero, South Slavic epic songs, bylinas